

Чілла ФЕДИНЕЦЬ

Закарпатський лабіринт: хто знайде нитку Аріядни?

**Андрей Пушкаш. Цивілізація или варварство:
Закарпатьє 1918–1945.**

/ Серія «Євровосток». Інститут славянознавства РАН.
Москва: Європа, 2006. 564 с.

2006 року в Інституті слов'янознавства Російської академії наук вийшла монографія Андрея Пушкаша, яку «присвячено одному з найскладніших і найзаплутаніших періодів в історії Закарпаття» чи «Підкарпаття». Те, що з боку Москви і Києва — «Закарпаття» (Закарпатська область), стає «Підкарпаттям» із боку Праги (Podkarpatská Rus) чи Будапешта (Kárpátalja). Автор книжки спробував розплутати цю історію.

Про відповідальність істориків

Вступ можна умовно розділити на три частини. У першій (с. 3) автор звернувся до праць Балінти Гомана та Дьюлі Секфю — угорських істориків міжвоєнного періоду, представників «історії духу», а також Петра Сови та Миколи Лелекача, чії праці вийшли друком в Ужгороді відповідно 1937 та 1949 років і мали на меті довести, що «до появи угорців у районі Карпат та Дунайського басейну» в IX столітті «Закарпаття (чи Підкарпаття) було заселене білими хорватами, “предками закарпатців”». Цей висновок, на Пушкашеву думку, підтверджують і «народні перекази», і середньовічна хроніка Аноніма, а також «історики часів Угорської Народної Республіки»¹.

1 Напевно, йдеться про «Історію Угорщини в десяти томах» (насправді видання мало значно більшу кількість книжок, бо окремі томи побачили світ у двох частинах), що її було надруковано у 1976–1989 роках (є і перероблені нові редакції). Про це можна лише здогадуватися, бо Пушкаш ані в примітках

У другій частині (с. 4–8) описано тисячолітню історію Закарпаття, а третю частину (с. 9–15) начебто присвячено оглядові історіографії — проте перерахувати подану тут літературу можна на пальцях однієї руки. Високо оцінено праці Івана Коломійця «Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX в.» та «Очерки по истории Закарпатья»², але Пушкаш не використав їх у монографії, надалі не покликався на них і не вмістив до списку використаної літератури.

Ще одна праця, що привернула дослідникову увагу, — другий том «Нарисів історії Закарпаття 1918–1945»³. Автор дійшов висновку, що ця книжка — «жахлива мішанка» (с. 13), а «найбільший її недолік (...) — недбале ставлення до наукового апарату» (с. 12). Згадано також збірник статей, «присвячених подіям на Закарпатті під владою Угорщини у 1938–1944 роках» (с. 15)⁴, і книжку Валентини Мар'їної⁵, що «за сюжетом перегукується з виданим у Будапешті угорською мовою 1998 року дослідженням [московського історика. — Ч. Ф.] Бели Желіцького»⁶ (с. 15)⁷.

Важко зрозуміти мету «Вступу», можна хіба що припустити таке:

1. Авторіві знання про угорську історіографію напрочуд обмежені. З його праці випливає, що науковий процес у цій країні завершився 1978 року, адже саме тоді вийшла найновіша публікація угорською мовою, що її згадано у списку використаної літератури (окрім книжки Желіцького — усе ж московського історика);

2. Чеською та словацькою мовами про Закарпаття писали лише в міжвоєнний період та наприкінці 1950-х років;

3. Українські історики, які досліджують історію Закарпаття, не доповнили спеціальної літератури нічим цікавішим за «Нариси» 1995 року, хоча деякі їхні праці таки згадано у бібліографії (с. 525).

Загалом, список використаних джерел та літератури (с. 510–526) фактично обмежено виданнями міжвоєнного періоду та 1950–1970-х років,

[с. 474], ані у списку використаної літератури [с. 513] не подав точних бібліографічних даних.

2 У примітках знову ж не вказано бібліографічних даних, але з тексту можна зрозуміти, що цю працю було видано у двох частинах у Томську, відповідно 1953 та 1959 року. Речення: «За життя І. Коломійця у словацькому Пряшеві опубліковано лише першу частину “Нарисів”» залишається непоясненим [с. 9].

3 *Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945)* / Ред. кол. І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. Ужгород, 1995.

4 *Закарпаття під Угорщиною: 1938–1944 рр.* / Ред. В. Маркусь, В. Худанич. Нью-Йорк — Чикаго — Ужгород, 1999.

5 *Мар'їна В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк.* Москва, 2003.

6 *Zseliczky B. Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945.* Budapest, 1998.

7 А. Пушкаш, В. Мар'їна, Б. Желіцький — працівники Інституту слов'янознавства Російської академії наук (<http://www.inslav.ru/index.html>)

а чверть століття до виходу друком Пушкашевої праці нагадує «чорну безодню» чи «білу пляму». А отже, залишається надія, що новизну монографії забезпечать використані архівні матеріали. Хоча, зрозуміло, новизна — це не просто нові факти, а й нові підходи до оцінювання історичних подій. Не маючи змоги проаналізувати всю Пушкашеву книжку, я виокремлю лише деякі моменти. Але одразу прошу читачів подумати: як можна писати на якусь тему, не знаючи, що вже було досліджено й описано? Історики відповідальні за те, щоб читачі не опинилися в такій ситуації.

Поговорімо про джерела

На жаль, у книжці не відшукаємо аналізу чи хоча б огляду джерел. Лише в колофоні зазначено, що «було використано не опубліковані раніше матеріали з архівів Угорщини, Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини, Росії. Багато які з цих документів сьогодні недоступні». Як недоступні? Я готова у це повірити, але хотіла би знати, де саме, в яких архівах, які саме матеріали, яким методом — вибірково чи систематично — переглянув автор.

Ніяких пояснень не надано, а відтак у тексті виникає плутанина, наприклад, з угорськими документами. Автор використав матеріали HL, OgyL, OL, PIA, UMKL. Той факт, що це угорські архіви, треба знати чи просто вгадати?

Про HL було б незле вказати, що це Військовий архів у Будапешті. OgyL — це Архів парламенту Угорщини (Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltára). У списку використаних джерел окремо вказано Országgyűlés nyomtatványai. Képvisezőház. Napló (с. 514), але це не окреме джерело, а тип документа з Архіву парламенту Угорщини. До речі, матеріали архіву та бібліотеки Угорського парламенту сьогодні частково вже доступні в електронному вигляді. PIA автор розшифрував так: Párttörténeti Intézet Irattára (Партійний архів), що, вочевидь, не збігається з аббревіатурою. Архіву з такою назвою вже не існує в Будапешті, але це не значить, що його матеріали недоступні. Раніше це зібрання документів належало Інституту робітничого руху Угорської робітничої соціалістичної партії, створеному 1948 року, з 1957 року він став Інститутом історії Угорської робітничої соціалістичної партії, з 1989 року — Інститутом політології Угорської соціалістичної партії, а з 1998-го — Інститутом політології (Politikatörténeti Intézet), який керує партійним та профспілковим архівом (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár).

OL — це Угорський державний архів [далі — УДА] (Magyar Országos Levéltár, правильно писати MOL, а не OL, але угорські історики часто пропускають першу літеру). UMKL — Новий угорський центральний архів (Magyar Országos Levéltár). Ці два архіви — начебто різні установи, хоча насправді це не зовсім так. УДА до 1970 року був єдиною національною інституцією, доки з «відділу народної демократії» не зробили окремий Новий угорський центральний архів. 1991 року угорський парламент

прийняв закон про об'єднання двох архівів. Отже, знову ж таки, матеріяли з нього не зникли, а лише повернулися до Угорського державного архіву. І так пояснювати можемо без кінця...

Ще з'являється загадковий ДІМК. Але ані зі списку використаних джерел і літератури, ані зі списку умовних скорочень неможливо дізнатися, що це означає *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához* (с. 471). Це не архівне джерело, як може здатися. Ідеться про серію збірників зовнішньополітичних документів, а ДІМК⁸ — загально визнане серед угорських істориків скорочення для цієї серії, але ним користуються лише після того, як після першого цитування вказують точні бібліографічні дані.

Можна було би додати, що про період, який обрав автор монографії, опубліковано велику кількість архівних матеріялів і документів — окрім серії ДІМК⁹. Не знаючи всіх цих друкованих джерел, а також наукових статей і книжок, що охоплюють велику кількість архівних даних, автор потрапив у вельми незручне становище.

- 8 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. Sorozatszerkesztő: L. Zsigmond. *I. kötet*: Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938. Összeállította és sajtó alá rendezte: L. Kerekes. Budapest, 1962; *II. kötet*: A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Szerkesztő: M. Ádám, L. Zsigmond. Budapest, 1965; *III. kötet*: Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeállította és sajtó alá rendezte: M. Ádám. Budapest, 1970; *IV. kötet*: Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeállította és sajtó alá rendezte: G. Juhász. Budapest, 1962; *V. kötet*: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig. 1940–1941. Összeáll. G. Juhász; sajtó alá rendezte: G. Juhász, J. Fejes. Budapest, 1982.
- 9 Кілька прикладів зі словацької та угорської історіографії: *Deák L. Viedenská arbitráž*. 2. november 1938. Dokumenty I. (20. september 1938 — 2. november 1938). Martin, 2002; *Deák L. Viedenská arbitráž*. 2. november 1938. Dokumenty II. (2. november 1938 — 14. marec 1939). Martin, 2003; *Deák L. Viedenská arbitráž*. 2. november 1938. Dokumenty III. (3. november 1938 — 4. april 1939). Martin, 2005; *Československá zahraniční politika v roce 1938*. K. II. / Szerk. J. Dejmek. Praha, 2001; *Halmosy D. Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, 1983; *München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok / összeáll. I. Harsányi, J. Jemnitz, G. Székely*. Budapest, 1988; *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945 / Szerk. P. Prit*. Budapest, 1994; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 / Szerk. G. Ránki, E. Pamlényi, L. Tilkovszky, G. Juhász*. Budapest, 1968; *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez / Szerk. L. Zsigmond*. Budapest, 1961; *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944 / Főszerk. I. Romsics*. Budapest, 1995. Див. також: *Horthy Miklós titkos iratai / összeáll. M. Szinai, L. Szűcs*. Budapest, 1962. Цю книжку згадує і автор монографії, однак, по-перше, знову забуває, кому завдячуємо її вихід друком (Szinai Miklós — Szűcs László), і по-друге, на сторінці 513 він один за одним написав два різних варіанти назви книжки: «НМТИ» та «Horthy Miklós titkos iratai», через що виникає враження, що йдеться про різні публікації.

Таємниці «автономії Закарпаття»

Про що йдеться? Погляньмо на прикладі «автономії Закарпаття», яку долю для регіону планував угорський уряд після повернення земель під владу «корони святого Стефана». Автор написав, що 18 травня 1939 року прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі зібрав нараду для обговорення проєкту автономії. На цій нараді не було жодного представника Закарпаття, не було запрошено і Міклоша Козму, який вивчав проблеми «Підкарпаття» (с. 311–312). Пишучи про нараду і деякі проєкти автономії, Пушкаш покликався на матеріяли УДА, на книжку угорського історика Лорента Тілковські¹⁰, опубліковану 1967 року, статтю канадського історика Олександра Барана¹¹ та працю московського автора Бели Желіцького¹².

Для того щоб дослідити наміри Телекі вирішити «закарпатське питання» через надання регіонові автономії, історики тривалий час зверталися до матеріялів УДА, із яких черпали фрагментарні дані, як це робить і Пушкаш. Після Лорента Тілковські у цьому питанні аж до 2000 року справді не сталося помітних відкриттів, аж доки угорський історик Гейза Вашаш не опублікував статтю¹³, а згодом, 2004 року, збірку статей про події 1938–1941 років¹⁴. У рукописних фондах Угорського архіву Академії наук Вашаш відшукав усі документи, що стосувалися питання автономії Закарпаття 1939–1940-х років. Їх зібрав Іштван Єдьєд, юрист, який брав безпосередню участь у підготовці та обговоренні різних проєктів.

Угорський прем'єр-міністр Пал Телекі 18 березня 1939 року, ще до остаточного воєнного успіху на «Підкарпатті», скликав урядову нараду для обговорення можливості утворити русинську автономію. Дискусії тривали до 5 серпня 1940 року, коли Телекі відкликав представлений до парламенту законопроєкт «Про Карпатську Воєводину та її самоврядування». Питання обговорювали на двох рівнях: публічно та на засіданнях Кабінету міністрів.

Під публічною дискусією розуміємо насамперед опубліковані повідомлення та виступи представників угорської та русинської громадськості. Ці матеріяли вже зібрано й надруковано в сучасному збірнику документів¹⁵. У виступах передусім відображено принципову думку про те, що для зануреного у «злидні та неосвіченість» народу, що його

10 *Tilkovszky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Budapest, 1967.*

11 *Закарпаття під Угорщиною: 1938–1944 pp.* С. 49–63.

12 *Zseliczky B. Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest, 1998.*

13 *Vasas G. A ruszin autonómia válasútjain (1939. március-szeptember) // Aetas. 2000. No. 4. P. 54–73.*

14 *Vasas G. Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiaügye 1939–1940-ben. // Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. Regio könyvek / összeáll., ford., szerk. Cs. Fedinec. Budapest, 2004. P. 157–215.*

15 *Fedinec Cs. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004. P. 31, 481–483; 485–516; 521–525; 555–559; 563–568; 596–611.*

найрадикальніші учасники дискусії визначали як «угорців, які спілкуються русинською мовою та сповідують греко-католицьку релігію» або «угро-католицько-слов'янський симбіоз», вистачить втілити у життя зміст закону про національні меншини від 1868 року. «Якщо ж ми за будь-яку ціну хочемо автономії», тоді варто звернутися до Народного Закону № 10, за яким передбачено встановити автономний край Руська Крайна. Більшість учасників дискусії мали на думці культурну автономію. Пріоритетним завданням було не порушити «органічну єдність угорської корони». Широкої підтримки набула ідея в адміністративно-територіальному устрої краю зберегти традиційний історичний поділ на комітати. За визначенням депутата угорського парламенту Йозефа Ілєша, «створювані автономією [захисні. — Ч. Ф.] бар'єри потрібні не щодо угорців [...], а радше проти сепаратистських устремлінь (під гаслами. — Ч. Ф.) братерства, наголос на яких робиться за посередництвом іноземних інтересів».

На «таємній» нараді, скликаній 18 березня 1938 року з метою «підготувати самоврядування “Підкарпаття”», було визначено, що передусім варто мислити в контексті «культурної автономії», але на основі «територіального принципу». Відповідно, передбачалося, що значну роль буде відведено греко-католицькій церкві. Серед місцевих політичних діячів слід сприяти Андрієві Бродію. Колишній прем'єр-міністр Бейла Імреді згадав про свої переговори з цим діячем у вересні 1938 року, на яких Бродій «поставив питання, чи погоджуємося ми у випадку приєднання Закарпаття надати певну автономію? Тоді я сказав, що — “так!”, однак ми не деталізували цієї справи, а навпаки, намагалися не конкретизувати, але я стверджую, що прозвучала однозначна обіцянка, що ми надамо їм автономію. Слід також зауважити, що це [надання обіцянки. — Ч. Ф.], звісно, відбулося після припущення про добровільне приєднання, яке морально звільняє нас від раніше наданих обіцянок».

Бродій, який, напевно, представляв інтереси русинства, був незадоволений подальшим розвитком подій і схилився до автономії хорватського типу, що існувала в Угорському королівстві до 1918 року. Зрештою, він змушений був задовольнитися депутатством у державних зборах, що позбавляло його можливості втручатися у закарпатські справи. На засіданні 18 березня 1938 року Жигмонд Перені, якого згодом було призначено першим регентським комісаром «Підкарпатської території», заявив: «Це правда, що ми обіцяли їм автономію та готували відповідні проекти, але ми робили це проти чехів». 25 квітня 1940 року на аналогічному засіданні уряду, де обговорювали черговий план автономії, Телекі зауважив: «Ті вимоги та пропозиції про автономію, з якими русинський народ “Підкарпаття” виступав перед Чехословащиною, — між нами, сьогодні ми вже можемо говорити про це, — виникли за нашої допомоги та частково редагувалися тут». Саме тому прем'єр-міністр вважав справою честі надати русинам, після повернення всього «Підкарпаття» до Угорщини, обіцяної автономії, що забезпечувала би їм територіальну окремішність та мовно-культурну самостійність. Угорський прем'єр вбачав у русинстві найпри-

хильнішу до угорської держави національну спільноту, а тому допускав у цьому краї практичні експерименти урядової політики стосовно національних меншин, звісно, в рамках загальної «Святостефанської державної ідеї». Зрештою, в липні 1940 року на розгляд парламенту було представлено текст законопроекту, який уже зазнав численних змін. Однак незабаром прем'єр-міністр під тиском військових кіл змушений був відкликати власну законотворчу ініціативу. Вирішення питання відклали на невизначений час. План Телекі про «Русинську Воеводину» зазнав краху.

Ким же були дійові особи проекту, наприклад Жигмонд Перені, перший регентський комісар, та Міклош Козма, який, за Пушкашевими словами, «вивчав проблеми Закарпаття»?

Один із наслідків поразки Центральних Держав у першій світовій війні — розпад Австро-Угорської імперії. Зокрема, 16 листопада 1918 року було проголошено «незалежну і самостійну» Угорщину. Умови миру між союзними державами Антанти та Угорщиною було закріплено 4 червня 1920 року у Тріанонському договорі, за яким територія країни зменшилася з 283 до 93 тисяч квадратних кілометрів, а населення — з 18,2 до 7,6 мільйона. До Тріанону 54,5 % відсотка населення держави складали угорці, а в межах нових кордонів їхня частка становила 89,5%. У той же час понад 3,3 мільйона угорців опинилися за межами Угорщини. Тріанонський мирний договір було укладено на таких умовах, що головною метою угорської зовнішньої політики в період між двома світовими війнами неминуче мав стати перегляд кордонів. Для цього шукали союзників. Наприкінці 1920-х років проти Версальської системи виступила Італія, а на початку 1930-х років і Німеччина.

У той же час у другій половині 1920-х і на початку 1930-х років одним із провідних автономістських політичних об'єднань Закарпатської Русі був очолюваний Іваном Куртяком, а згодом Андрієм Бродієм «Автономний землеробський союз», який систематично отримував матеріальну допомогу від урядів гортистської Угорщини. Офіційне керівництво країни негласно впливало на проугорську політичну діяльність у Чехословаччині, переказуючи кошти у 1920-х роках через Центр Об'єднання громадянських спілок, а у 1930-х — безпосередньо через Кабінет міністрів та Міністерство закордонних справ. Керував цими справами Перені.

Бродій послідовно відкрито заявляв про перегляд статусу Закарпаття. Свою позицію він і далі відстоював як прем'єр-міністр автономного уряду. Згідно з угорськими очікуваннями, він вважав, що майбутнє краю треба вирішувати на референдумі. Цю позицію активно підтримувала угорська державна пропаганда.

У випадку Закарпаття Угорщину не задовольняла етнічна ревізія та повернення територій, де переважало угорське населення, що їх було визначено першим Віденським арбітражем. Проте, поза сумнівами, вимагати приєднання інших територій краю на етнічній підставі було безперспективно. Один із керівників угорської делегації на переговорах у Комарно, Пал Телекі (з 16 лютого 1939 року — прем'єр-міністр Угорщини),

вважав, що «сучасні економічні, політичні та географічні аргументи свідчать на користь перегляду однобічного етнічного планування кордонів».

Водночас із відкритою пропагандою, угорський та польський уряди намагалися сприяти відновленню спільного кордону за допомогою озброєних нерегулярних загонів, чії акції було спрямовано на дестабілізацію ситуації в краї. Наприкінці жовтня — в листопаді 1938 року польські нерегулярні групи під проводом кадрового офіцера польської армії Фелікса Анкерштайна в рамках операції «Лом» організували акції дестабілізації ситуації в закарпатському регіоні.

З боку Угорщини восени 1938 року під керівництвом колишнього міністра внутрішніх справ Міклоша Козми було організовано диверсію з використанням так званої «обідраної гвардії». Незважаючи на те, що акцію офіційно призупинили, прикордонні інциденти тривали аж до березня 1939 року. У той самий час, коли німецький вермахт зайняв чеські й моравські території та утворив Словацьку Республіку, регулярні угорські війська зайняли Карпатську Україну.

Щоденник Козми зберігається в Угорському державному архіві, але ті частини, у яких ідеться про «загарбання Закарпаття», побачили світ лише 1998–1999 року¹⁶. Про Козму написано двотомну монографію, у якій широко висвітлено всі моменти його думок і дій, пов'язаних із регіоном¹⁷. Є монографія і про життя та діяльність Пала Телекі¹⁸, яку високо оцінила угорська і західна історіографія¹⁹.

Пушкашева ж праця вражає обсягом, однак не розв'язує основної проблеми історії краю! Створення нових знань можливе лише після узагальнення тих знань, які вже є. Інакше блукання у лабіринті триватиме.

Csilla FEDINEC

Transcarpathian Labyrinth: Who Will Find Ariadne's Thread?

In her review of the Moscow historian Andrey Pushkash's book *Tsivilizatsiia ili varvarstvo: Zakarpatie 1918–1945* (Civilization or Barbarism: Transcarpathia 1918–1945) the author points out the fundamental gaps in the book's historiographic and source base, proposing an alternative to Pushkash's description of the Hungarian government's failed attempt to grant autonomy to Transcarpathia during the interwar period.

16 Brenzovics L. Kozma Miklós és Kárpátalja. Kozma Miklós naplója. Korunk, 1998, No. 1. P. 104–118; Kozma M. Kárpátalja visszavétele. Napló / Szerk. L. Brenzovics. Ungvár, 1999.

17 Ormos M. Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). K. I–II. Budapest, 2000.

18 Ablonczy B. Teleki Pál. Budapest, 2005.

19 Після появи англійською мовою цієї ж книжки: Balázs A. Pál Teleki — *The Life of a Controversial Hungarian Politician*. Wayne, 2007.